

УДК 314.148 (477.82+477.83/.86) "01/02"

ДЕНИС КОЗАК

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ ВОЛИНІ Й ГАЛИЧИНИ В РАННЬОРИМСЬКИЙ ЧАС

У статті висвітлюються етнокультурні процеси на території Волині і Галичини у I-II ст. н.е. Внаслідок взаємодії різноетнічних культурних груп у цьому регіоні формуються ранньослов'янські племена, відомі за історичними джерелами під етнонімом венеди. Культура венедів репрезентована пам'ятками Зубрицької археологічної культури, що сформувалася внаслідок симбіозу пшеворських та зарубинецьких племен. Цей процес знайшов відображення у поєднанні багатьох рис матеріальної культури цих племінних груп (керамічний комплекс, житлове будівництво, планова структура поселень). Водночас, на пам'ятках Зубрицької культури Волині помітним є переважання зарубинецьких рис, а у Подністров'ї – пшеворських.

Ключові слова: Зубрицька культура, венеди, етнокультурні процеси, симбіоз.

Етнокультурна ситуація, яка склалася у західних регіонах України в перших двох століттях н.е., її специфіка, була підготовлена ходом етноісторичного розвитку у Вісло-Дніпровському межиріччі в останній чверті I тис. до н.е. В цей період з Центральної та Південної Європи в Подунав'я і Повіслення, а також на Закарпаття просунулися кельтські племена, які справили величезний вплив на розвиток місцевої людності. На території Правобережної України під впливом кельтської культури формується на рубежі III-II ст. до н.е. зарубинецькі старожитності. Носіями цих впливів були прийшли з Повіслення племена поморсько-кльошової та ясторфської культур, згодом асимільовані автохтонною людністю. На Поділля та Волинь у I ст. до н.е. проникали з Мазовії та Підляшшя носії пшеворських старожитностей з яскраво вираженими латенізованими рисами культури, які змішалися з місцевими поморсько-кльошовими племенами.

За етнічною ознакою прийшла людність мала змішаний характер і належала до слов'янських, германських, слов'яно-балтських, можливо, балто-германських громад.

У південно-західному куті України на території сучасної Буковини і прилеглих землях на рубежі III-II ст. до н.е. поширилися теж латенізовані пам'ятки поянешти-лукашівської культури, носіями якої була змішана дако-германська людність – бастарни.

Водночас, із-за Дніпра на Правобережну Україну посунулись кочові племена сарматів, зокрема, язиги і роксолани. Ці іраномовні номади, розгромивши ще нещодавно могутнє скіфське напівдержавне об'єднання, посіли панівне становище в степах Північного Причорномор'я. Вони значно впливали на оточуючі народи, особливо мешканців античних міст Кримського та Азовського побережжя, землеробське населення Лісостепу: слов'ян, дакійців, пізніх скіфів.

Результатом проживання на одній території, різних за походженням та історичною долею племен стали складні об'єднуючі процеси, які привели в кінцевому результаті до певного симбіозу, культурного розмиття і витворення нових етнокультурних груп. Однією з найчисельніших з них була слов'янська. Можливо, саме тому на рубежі ери слов'яни вперше потрапляють на сторінки творів античних письменників під назвою венедей.

Наша публікація присвячена висвітленню процесу формування венедецького етносу в I-II ст. н. е. на території Волині та Галичини. Тут його вперше локалізує римський історик Корнелій Тацит. Саме цей етнос в процесі еволюції став основою української етнічної популяції.

Ранньоримський період на території між Дніпром, Дністром і Західним Бугом довгий час був представлений невеликою групою пам'яток липицького типу¹, а також поодинокими пам'ятками, розміщеними на периферії пшеворської і зарубинецької культур (Гриневичі Великі на Західному Бузі, Рахни на Південному Бузі, Оболонь, Лютіж, Грині, Дівич Гора й ін. в Середньому Подніпров'ї). В 70-90-ті роки XX ст. внаслідок систематичних польових робіт на Подністров'ї відкрито низку нових пам'яток I-III ст. н. е. (Підберізці, Сокильники, Зубра, Підбірці, Давидів). Аналогічні пам'ятки стали об'єктом досліджень і на Волині (Підріжжя, Хорів, Хрінники, Боратин, Городок, Линів, Гірка Полонка II). Всі ці старожитності систематизовані автором² і розглядались у контексті еволюції пшеворської культури, як один із завершальних етапів її розвитку в Подністров'ї. Деяко пізніше вони виділені у волино-подільську групу пшеворської культури³.

Відкрита площа нових поселень I-II ст. н. е., включаючи і подністровські, складає понад 60 тис. м². Усього досліджено біля 100 жител, 50 господарських споруд, понад двісті ям-погребів. Значний набір керамічного матеріалу, знарядь праці, прикрас, предметів побутового користування.

На фоні широкої джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток ранньоримського часу Волині й Північної Галичини порівняно з синхронними старожитностями Повіслення, де поширені пам'ятки пшеворської культури, а також певні відмінності від пам'яток пізньозарубинецького типу в Східному Поділлі.

Це дало змогу розглядати волино-подільські пам'ятки, як своєрідне культурно-історичне явище Південно-Східної Європи, породжене процесами

інтеграції пшеворської і зарубинецької культур, і виділити їх в окрему зубрицьку культуру.

Початок цього процесу співпадає з часом, коли в Поліссі розпалася культурна єдність зарубинецьких племен. Пояснення причин раптового розвалу зарубинецької культури дослідники частіше всього уникають. Є. Максимов висловив припущення, що поліські зарубинці покинули свої місця проживання під тиском повісленських германських племен⁴. Проте, в середині I ст. н. е. на згаданій території ще ніяких значних рухів племен не проходило. Культурна ситуація на Правобережному Повісленні характеризується стабільністю⁵. Пам'ятки вельбарської культури, з якими можна було б пов'язати германські племена, з'явилися на території Мазовії лише на стадії В-2 ранньоримського часу, тобто набагато пізніше часу зникнення зарубинецької культури Полісся. Бронзові коронки з Подніпров'я, поховання у Пуховці та інші пам'ятки, які Є. Максимов датує I ст. н.е. і розцінює як свідство міграції вельбарців через Полісся на Подніпров'я, насправді, відносяться до латенського часу і з цим народом не мають нічого спільного⁶. Отже, чинник, "загрози" під час розгляду причин міграції зарубинецьких племен з Полісся прийняти не можна. Він не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі та в історичній ситуації рубежу ер в Європі. Оскільки зовнішньої загрози по відношенню до зарубинецьких племен Полісся не існувало, то необхідне інше пояснення. Переміщення зарубинців на нові місця, вірогідно, було викликане винятково кліматичними змінами, можливо підвищенням чи пониженням ґрунтових вод. Це нерідко трапляється в болотистих поліських районах. Цікавим у цьому відношенні є факт, що поліські болота, за визначенням спеціалістів, є молодими, сформованими внаслідок значного зниження висоти корінних порід, викликаного, можливо, тектонічними опусканнями⁷. Можливо також, що селища в Поліссі були покинуті внаслідок окислення землі, яку зарубинці обробляли впродовж багатьох поколінь. Це явище приводило до різкого падіння врожайності, хвороб і смерті тварин⁸. Не виключено, що ці два чинники співпадали в часі.

Зарубинські племена не зникли безслідно. Вони мігрували частково на захід, на територію пшеворської культури, можливо на схід, в область проживання етнічно і культурно споріднених племен Подніпров'я, а в найбільшій кількості – на південь, на територію Західної Волині і Прикарпаття. Це чітко відобразилося в археологічному матеріалі досліджуваного регіону. Приведемо, для прикладу, селище Гірка Полонка II на Волині. В низці досліджених тут заглиблених об'єктів трапляється винятково пшеворська кераміка з потовщеними, профільованими двома-трьома гранями вінцями (рис. 1-2). Їх можна за аналогіями з матеріалами пшеворських пам'яток Польщі датувати стадіями А₂-А₃ пізньолатенського часу (I ст. до н. е. – I ст. н. е.). Разом з тим, у двох житлових комплексах і значній кількості господарських споруд крім ліпної пшеворської кераміки

знаходилися уламки зарубинецьких посудин. Пшеворська кераміка з цих об'єктів дещо відрізняється від кераміки, яка виявлена в попередніх пшеворських житлах.

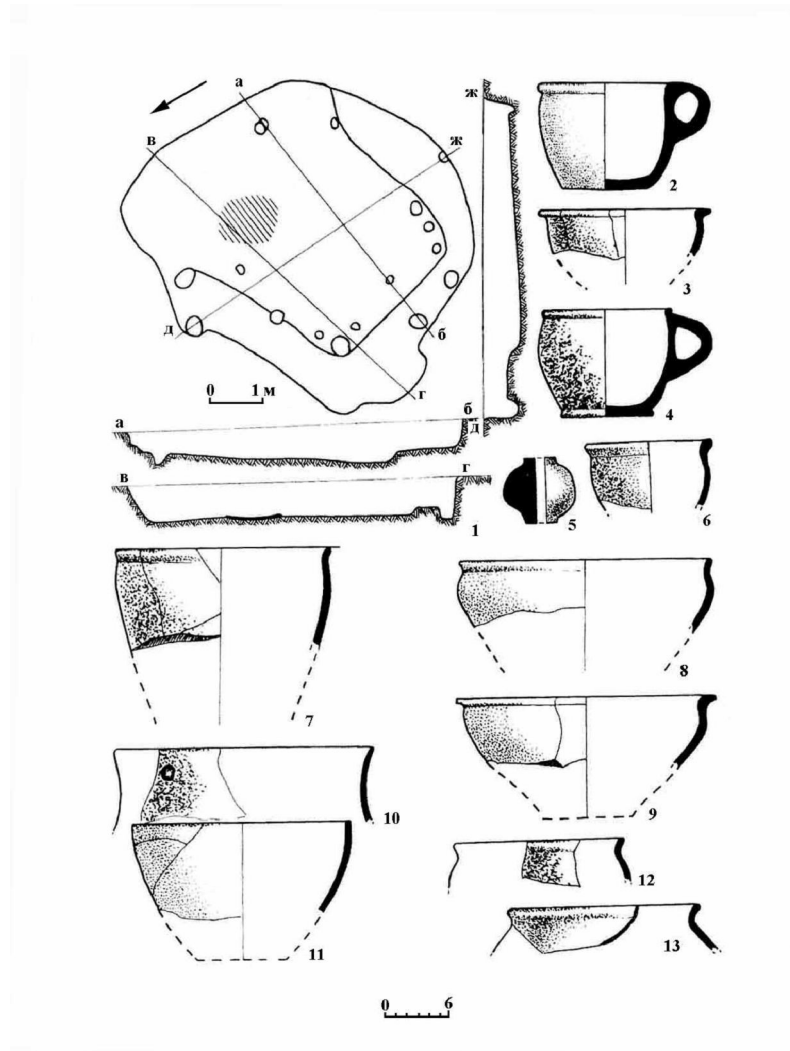

Рис. 1. Пшеворська культура. Поселення Гірка Полонка II. Комплекс житла 6.

Вона має риси, властиві кераміці самого кінця пізньолатенського часу, тобто першої половини I ст. н. е. Відсутні грані на вінцях, потовщення вінець неохайне. Частина пшеворських горщиків уже має орнамент зарубинецької культури. Одне житло з такою керамікою мало квадратну форму. Ця форма не траплялася раніше на пшеворських селищах.

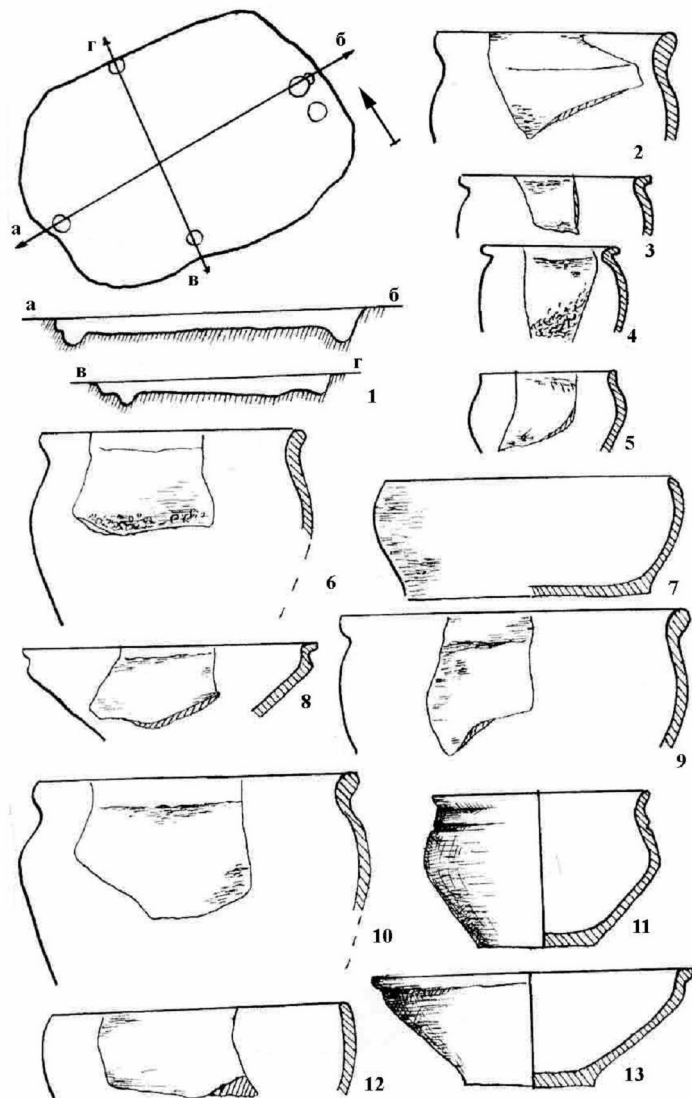

Рис. 2. Пшеворська культура. Поселення Пасіки-Зубрицькі.
Комплекс житла 2.

Із описаного слідує, що поселення в Гіркій Полонці II, закладене в I ст. до н.е. носіями пшеворської культури, стало місцем, куди в першій половині I ст. н. е. підселилися зарубинці Полісся, які принесли з собою зарубинецькі елементи культури. В дальшому часі на цьому поселенні проживають разом дві групи населення: пшеворське і зарубинецьке. До кінця I ст. н. е. кожна з

цих груп втрачає особливості своєї культури, формується нова, спільна культура, названа нами зубрицькою. Бронзова булавка з округлою спіралеподібною головкою і бронзовий дротяний браслет, що характерні для зарубинецької культури Полісся і знайдені на цьому селищі, додатково підтверджують наявність тут зарубинецького компонента.

Така ж картина простежена на поселенні Загаї II. Подібне явище повторюється у кількох об'єктах на поселенні в Боратині, Линеві.

Аналогічні приклади представляють і матеріали Прикарпаття, зокрема на поселенні в Пасіках-Зубрицьких. Це поселення було закладене пшеворцями на рубежі стадій A₁-A₂ пізньолатенського часу. Друга фаза існування поселення представлена об'єктами, для яких властиве поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів.

Третю фазу функціонування пам'ятки представляють матеріали з жител, у яких вже важко виділити пшеворські чи зарубинецькі елементи. Вони є результатом симбіозу цих двох культур. У цьому ряді стоять поселення в Черепині, Підберізцях, Хрінниках, Сокільниках. На всіх цих поселеннях виявлені об'єкти з чисто пшеворським матеріалом, а також об'єкти зі змішаними пшеворсько-зарубинецькими елементами. В більшості випадків в останніх переважають пшеворські риси, інколи вони врівноважені, а в деяких головними є зарубинецькі елементи. До цього часу на Волині Прикарпатті не виявлено ні одного зарубинецького поселення чи могильника, які б відносилися до другої половини I ст. н. е. і вище. Вірогідно, зарубинецькі племена рухалися з Полісся невеликими розрізненими, вірогідно, сімейно-родовими групами і не створювали своїх поселень. Вони зупинялися на уже існуючих пшеворських поселеннях, вступаючи в тісні контакти і змішуючись з їх поселенцями. Збільшення кількості населення привело до різкого збільшення пам'яток Волині й Галичині в другій половині I-II ст. н. е. Поряд з уже існуючими селищами виникає багато нових зубрицьких поселень. Розміри поселень збільшилися порівняно з попереднім часом у 2-3 рази. Якщо на пшеворських поселеннях одне житло розміщалося на площі приблизно 1000 м², то на зубрицьких – 432 м². Враховуючи кількість нових поселень, густоту їх заселення, а також приймаючи до уваги природний ріст населення можна припустити, що загальна кількість населення північно-західної України збільшилася у другій половині I ст. н. е. найменше в 2,5-3 рази.

Зарубинецький вплив відчутний на всіх елементах матеріальної культури зубрицьких племен. Він аналізує значною мірою планову структуру селищ, зокрема співвідношення житлових і господарських об'єктів. Якщо на пшеворських селищах на одне житло припадає, в середньому, одна господарська яма, то на зубрицьких селищах на одне житло припадає 6-8 господарських ям. На низці поселень господарські ями концентруються великими групами, територіально віддаленими від житлової частини. Подібне співвідношення житлових і господарських об'єктів у плануванні

селищ характерне для зарубинецької культури Полісся⁹. У пізніший час ця особливість простежується на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї¹⁰ і київської культури Подесення¹¹.

Зарубинецький внесок у зубрицьку культуру особливо помітний в керамічному комплексі. Кераміка зубрицької культури, увібравши в себе зарубинецький компонент, значною мірою відрізняється від пшеворської. Значно зменшується число рустованої і лощеної кераміки, замість цього збільшується число посудин, які мають шорстку поверхню. Порівняно з пшеворською культурою змінюється асортимент посудин і особливо кількісне співвідношення видів кераміки.

Змінюється також форма горщиків, кухликів. Вони мають своїми прототипами не тільки пшеворські, але й зарубинецькі посудини. З виділених на зубрицьких пам'ятках 9-ти типів горщиків шість сягають походженнями зарубинецької кераміки, а три – пшеворської. У процентному відношенні кількість “пшеворських” і “зарубинецьких” форм у керамічному комплексі приблизно рівна. Перші становлять 47,5 %, другі 52,6 %. Серед мисок співвідношення приблизно таке ж. Пшеворські гострореберні миски становлять 52 %, зарубиніодні – 48 %. Кухлики, головню, повторюють пшеворську форму. Новим видом кераміки в зубрицькій культурі є конічні кухлики. Вони набули поширення, вірогідно, під впливом липицьких племен, хоча близькі посудини відомі й в поморсько-кльошовій культурі та на зарубинецьких пам'ятках. Усе ж, вони частіше трапляються у Подністров'ї, де зубрицькі племена жили в умовах безпосередніх контактів з липицькими племенами. На Волині кухлики такої форми становлять незначний процент. З'являються пласкі диски чи сковорідки без бортиків. Їх кількість у керамічному комплексі досить помітна і становить близько 10 %. Розповсюдження цього виду посудин безпосередньо пов'язане з зарубинецькими племенами, серед яких він був звичним. На пшеворських пам'ятках сковорідок до цього часу не виявлено. Не отримав подальшого розвитку пшеворський горщик із загнутими всередину краями, широко розповсюджений на синхронних пшеворських пам'ятках. Зникли форми грушоподібної і зворотно-грушоподібної форми, низка орнаментальних мотивів, характерних для пшеворської кераміки. Проте необхідно відзначити, що на ранніх зубрицьких пам'ятках (фаза І) продовжують існувати пшеворські посудини з потовщеними вінцями. Це доводить поступове відмирання пшеворських форм посуду і про пряму участь пшеворського населення у формуванні зубрицької культури (рис. 3-4).

Загалом, на пам'ятках Волині переважають зарубинецькі риси, на території Прикарпаття – пшеворські.

Результатом зарубинецьких впливів є також орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень і косих насічок по краю вінець.

Помітні зміни на зубрицьких пам'ятках порівняно з пшеворськими сталися у житловому будівництві. Житла стають заглибленішими в материк.

Рис. 3. Зубрицька культура. Фаза І. Поселення Підберізі. Комплекс житла 8а.

Це, головню, півземлянки. Поряд з прямокутною, характерною для пшеворської культури, з'являється нова форма – квадратна півземлянка. Житла такого типу становлять 13-15 %. Ці зміни сталися не лише внаслідок внутрішнього розвитку пшеворської культури. Зовнішній вплив тут не викликає сумніву. Квадратні житла не були властиві пшеворцям, але дуже характерні для зарубинецької культури. Для останньої також характерні півземлянки. Інтер'єр, система будівництва стін переходять у зубрицьку культуру з пшеворської. З цією культурою треба співвідносити також зубрицькі прямокутні житла з заглибленою долівкою. Не мають місця в

зубрицькій культурі житла-півземлянки коритоподібної форми, які були досить поширеними на пшеворських поселеннях.

Таким чином, у житловому будівництві також простежується повний синкретизм пшеворських і зарубинецьких традицій, але меншою мірою ніж у керамічному комплексі.

Вірогідно, нові природні умови, в яких опинилися носії зарубинецької культури, примусили їх прийняти, головню, місцеві традиції житлобудівництва, пристосовані до місцевих умов, доповнивши їх найдоцільнішими елементами.

На жаль, відсутність серед джерел поховальних пам'яток зубрицьких племен не дає змоги простежити еволюцію поховального обряду в умовах культурної інтеграції. Можна сказати, що результатом цієї еволюції було виникнення нових, відмінних від попереднього часу поховальних звичаїв, невловимих поки-що для археологів. Це доводить появу в середовищі зубрицьких племен нових своєрідних світоглядних уявлень, на жаль, поки-що недоступних нашому пізнанню.

Отже, матеріали доводять те, що, починаючи з середини I ст. н. е., на Волині й Прикарпатті проходить процес активної взаємодії пшеворської і зарубинецької культур. Він носив на окресленій території повсюдний характер і став основою формування якісно нових пам'яток зубрицької культури. Поки-що тут не виявлено ні однієї чистої пшеворської чи зарубинецької пам'ятки, яка б датувалася часом, пізнішим ніж середина I ст. н. е. Всі вони мають пшеворські і зарубинецькі елементи. У ранніх зарубинецьких комплексах, які відповідають фазі I розвитку культури (Черепин, Пасіки Зубрицькі, Гірка Полонка II, Підбірці), ці елементи представлені ще в досить чистому вигляді (рис. 3-4). В пізніших, відповідних фазах II і III розвитку культури, вже виділяється низка форм горщиків, мисок, а також житлові споруди, які поєднують у собі елементи зарубинецької і пшеворської культур, тобто мають синкретичний характер (Підріжжя, Загаї II, Зубра, Хорів, Підберізіці, Сокільники II, Давидів, Линів, Хрінники і т. д.) (рис. 5-8).

Зубрицькі пам'ятки формуються і на території Середнього Подністров'я (Західного Поділля). У пізньолатенський час тут поширені, як уже зазначалося, старожитності поянешти-лукашівської культури, а також пам'ятки, близькі до ясторфської і пізньопшеворської культур¹². У пізніший час, очевидно, на кінець пізньолатенського часу, в цей регіон проникають з Верхнього Подністров'я носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим населенням. Це доводять матеріали поселення в Бернашівці Вінницької області¹³. Селище датується дротяною фібулою і комплексом кераміки першою половиною I ст. н. е., а його матеріали поєднують пшеворські і дакійські елементи. Такого характеру пам'ятку дослідили Б. Тимошук і Г. Нікітіна в Неполківцях тієї ж області¹⁴. З другої половини I ст. н. е. культурна ситуація в Середньому Подністров'ї ще більше

ускладнюється, ілюстрацією цього є матеріали поселення кінця I-II ст. н. е. в с. Велика Слобідка Хмельницької області¹⁵. Виявлені тут житлові споруди за формою, конструктивними особливостями близькі до житлових споруд, відомих на цій території в попередній час.

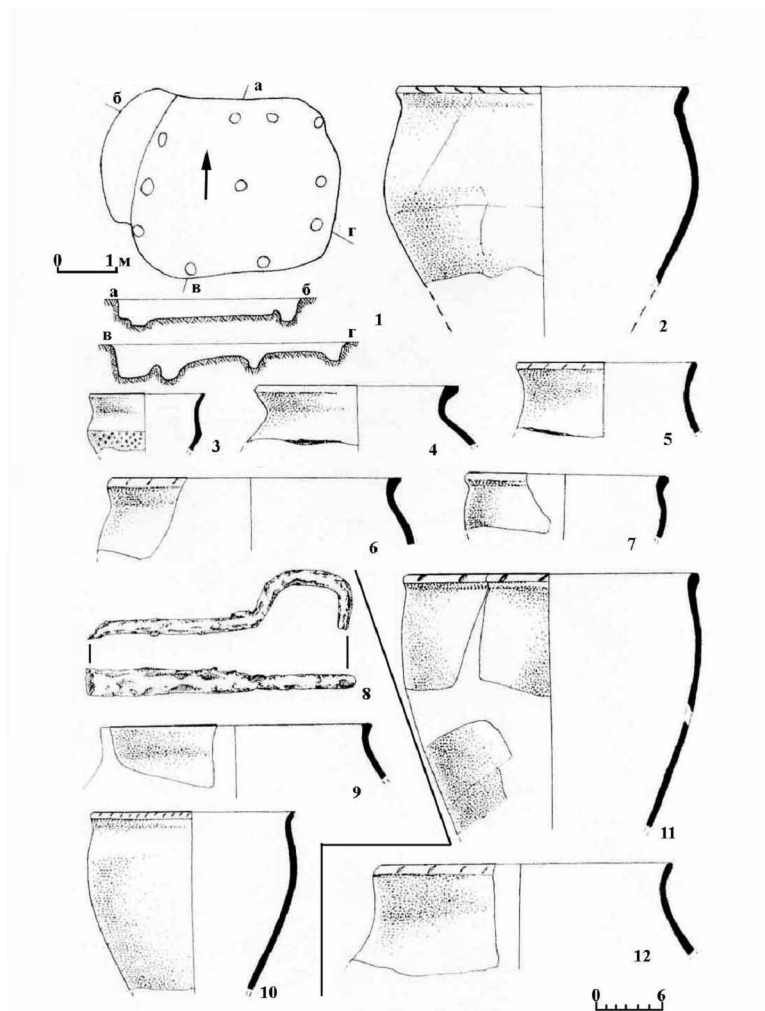

Рис. 4. Зубрицька культура. Фаза I. поселення Загаї II. Комплекс житла 7 (1-8), госп. ями 3 (9-10), госп. ями 14 (11-12).

Кераміка, що зібрана на поселенні в об'єктах I-II ст. н. е., за формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментальними мотивами ідентична посуду зубрицьких племен. З виділених тут 5-ти типів горщиків три є близькими до зарубинецької і два до пшеворської культури. Перші

становлять 46,2 %, другі – 53,8 %. Серед мисок переважають зарубиноїдні форми. Кухлики мають, переважно, конічну форму (80 %). Вони, як уже згадувалося вище, властиві дакійській кераміці. Дакійським є орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими вдавленнями, нанесений на стінку горщиків, а також кілька слабoproфільованих посудин.

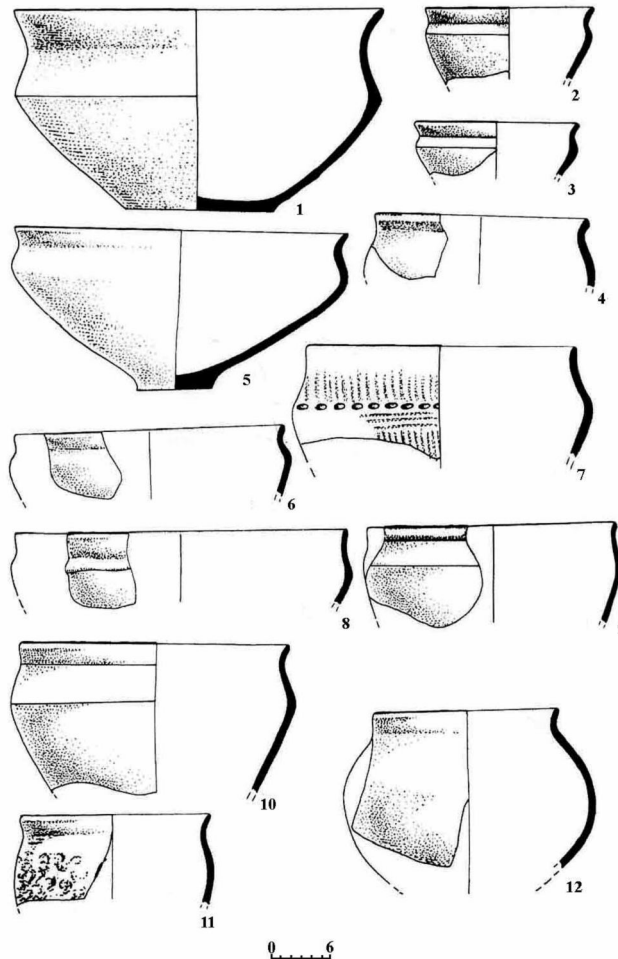

Рис. 5. Зубрицька культура. Фаза II. Кераміка з поселення Підріжжя.

Аналогічні описаним матеріали отримані на поселенні в Оселівці В. Цигликом, Луці-Врублевецькій – Е. Симоновичем¹⁶, поселенні Горлівка II (дослідження М. Войноровського, 1999). Отже, в Середньому Подністров'ї, починаючи з кінця I ст. н. е., як і в Прикарпатті та на Волині, тривав процес становлення пам'яток зубрицької культури. Її складові частини аналогічні

волинським і прикарпатським, але з вираженішими місцевими дакійськими елементами.

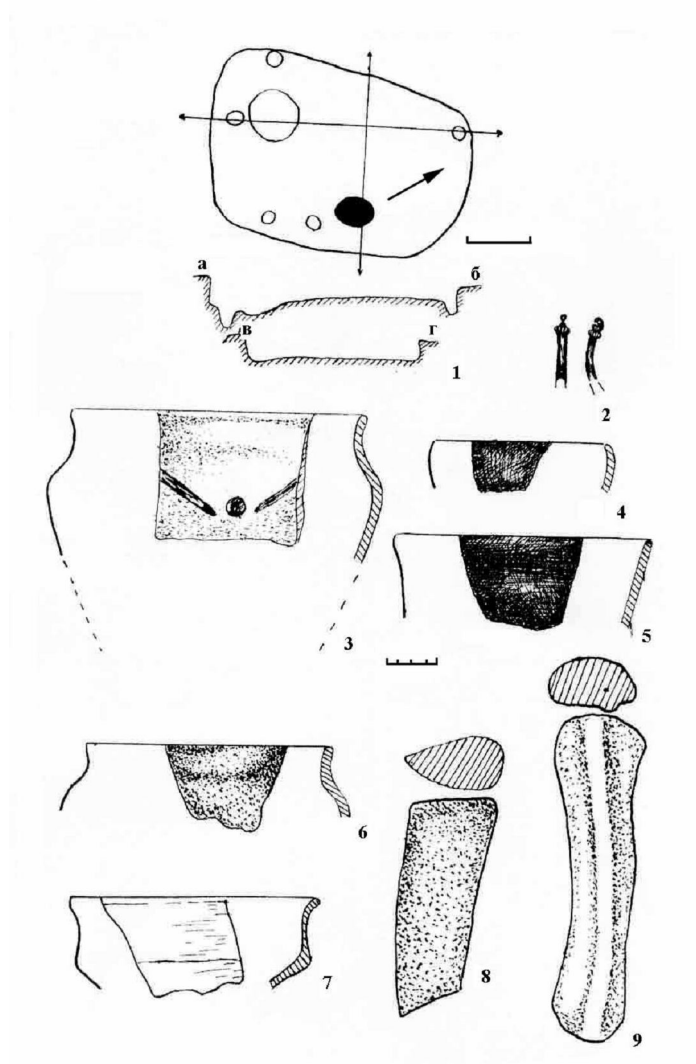

Рис. 6. Зубрицька культура. Фаза III. Поселення Велика Слобода I. Комплекс житла 4.

Освоєння слов'янами прилеглих до Прикарпаття середньодністровських земель, зайнятих дакійцями і бастарнами, проходило, вірогідно, не лише мирним шляхом.

Тацит говорить, що венеди “ради грабунку ризкують на землях між певкінами (бастарнами) та фенами” і “озброєні щитами, рухаються з великою

швидкістю". На жаль, через недостатню вивченість території Польщі є ускладненим визначення етнокультурної ситуації у західному ареалі, на порубіжжі зубрицької і пшеворської культур.

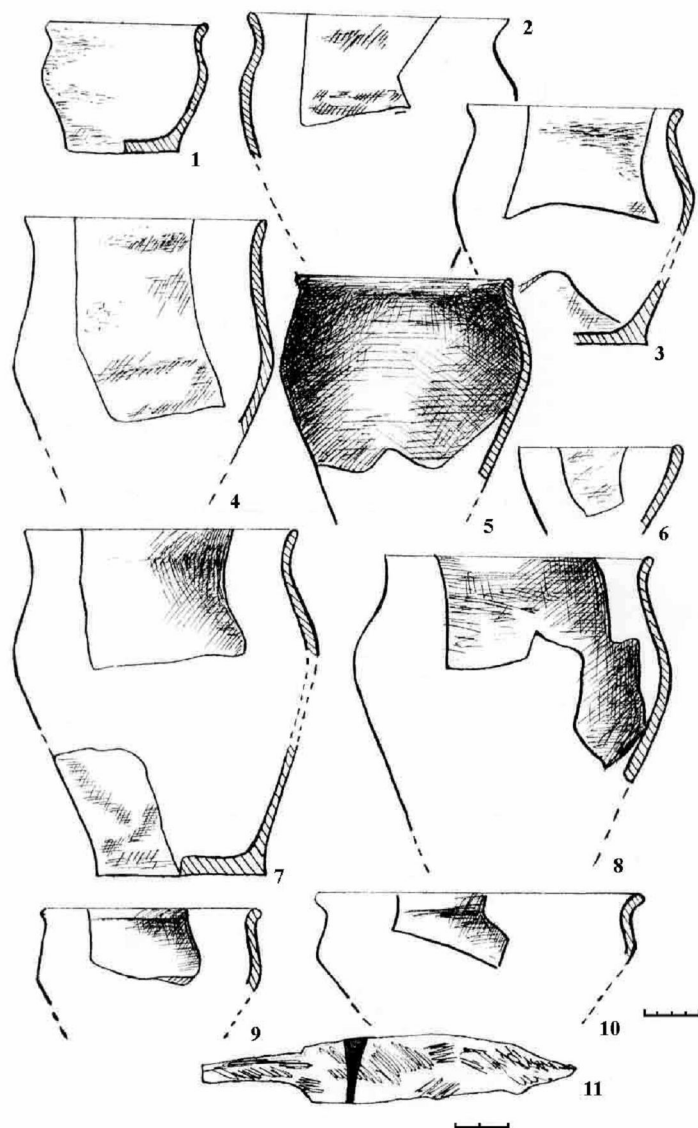

Рис. 7. Зубрицька культура. Фаза III. Поселення Давидів. Комплекс житла 1.

Останні дослідження на прилеглій до Волині території Люблінщини (Грубешівське воєводство) певною мірою засвідчили складність культурних

процесів, які проходили тут у пізньолатенський час і в першій чверті I тис. н. е.

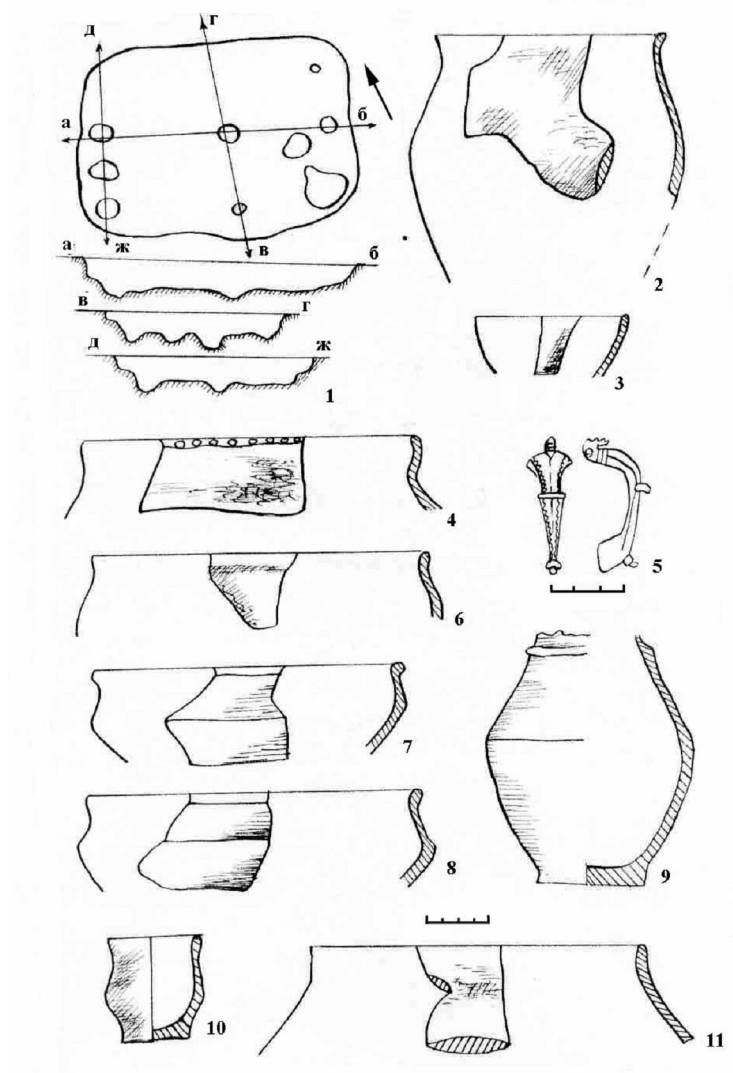

Рис. 8. Зубрицька культура. Фаза III. Поселення Пасіки-Зубрицькі. Комплекс житла 3.

У останніх століттях до н. е. в східній частині Грубешівського воєводства існували окремі пам'ятки зарубинецької культури.

Це поховання у Путновицях, досліджене Я. Гурбою, поселення у Вербовицях-Которіві, розкопане Т. Ліаною і Т. Домбровською¹⁷.

На думку польських дослідників, зарубинецькі матеріали цієї території хронологічно є більш ранніми за пшеворські.

З другої половини I ст. н. е. тут, як і на Волині, Північній Галичині та Західному Поділлі, відсутні чисті, тобто ізольовані зарубинецькі чи пшеворські старожитності. Вони поєднуються на одних і тих же пам'ятках – на поселеннях, у житлах, господарських спорудах, ямах-погребях, похованнях. Прикладом можуть слугувати матеріали поселення у Вербковицях-Которові.

Тут з чотирьох виділених авторами розкопок типів горщиків – два належать до зарубинецької культури, два до пшеворської. Поселення відноситься, на думку Т. Домбровської і Т. Ліани, до пізньолатенського часу, на нашу думку, до самого кінця цього часу, тобто середини I ст. н. е. Ще більш випукло демонструють змішання зарубинецьких і пшеворських елементів матеріали могильника в Гриневичах Великих, верхній рубіж яких визначається пізніми варіантами очкових фібул II ст. н. е.¹⁸

Іншу ситуацію демонструють матеріали з Черничина, Масломеців та інших археологічних пам'яток, виділених А. Коковським в чернічинську групу¹⁹. На пам'ятках цієї групи відсутні матеріали зарубинецької культури. Головними є елементи пшеворської, ясторфської і поморської культур. У пізніший час зникають ясторфські й поморські елементи, пам'ятки набирають нових рис пшеворської культури.

Отже, в східній частині Люблінщини в кінці пізньолатенського часу і в ранньоримський час простежувалися дві групи пам'яток, які знаходилися поряд. Одна з них, представлена поки-що пам'ятками в Вербковицях, Путновицях і деяких інших за головною ознакою – поєднанню пшеворських і зарубинецьких елементів – не відрізняються від зубрицьких першої фази розвитку.

Ще менш ясна культурна ситуація на прилеглий до Подністров'я території Посяння. Тут майже повністю відсутні досліджені пам'ятки останніх століть до н. е. Проте на увагу заслуговує той факт, що старожитності стадії В-II ранньоримського часу і С-I пізньоримського періоду, тобто кінця I – початку III ст. н. е., мають багато спільних рис з синхронними зубрицькими поселеннями (фази II і III їх розвитку). На поселенні в Закшові (дослідження К. Москви), поселенні в Оталеніжі (дослідження А. Барловської) багато ліпних горщиків і мисок близькі й аналогічні формам, відомим на зубрицьких пам'ятках. Аналогічні орнаментальні мотиви у вигляді пальцевих вдавлень, насічок на краю вінець. Спільними для пам'яток Посяння і зубрицьких поселень є плоскі диски-сковорідки і конічні кухлики (що не трапляються на пшеворських поселеннях). На пам'ятках обох регіонів відсутні горщики з загнутими всередину краями (на синхронних пшеворських пам'ятках вони становлять помітну кількість).

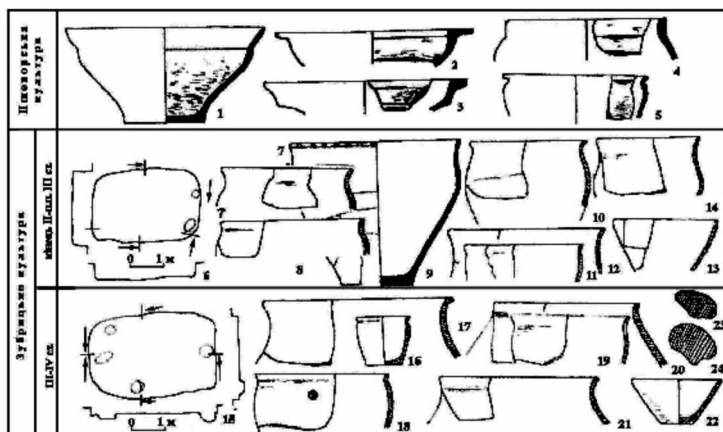

Рис. 9. Поселення венедів. Бурштин. Порівняльна таблиця матеріалів поселення.

У III ст. н. е. в Посянні відомі старожитності, які мало чим відрізняються від верхньодністровських поселень черняхівського типу, що сформувалися на основі зубрицьких²⁰.

Виходячи із зазначеного вище, можна припустити, що західна границя зубрицьких пам'яток проходить по лівому березі Західного Бугу, охоплюючи прилеглу до нього частину Люблінщини, а на півдні – східні райони Посяння. Тут зубрицькі пам'ятки межують з поселеннями та некрополями пшеворської культури.

На західніших територіях поширені суцільним масивом пшеворські старожитності, які за більшістю ознак чітко відрізняються від зубрицьких.

Новими свідченнями достовірності викладеного вище процесу етнокультурного розвитку на Волині є матеріали з пам'яток першої половини I тис. н. е. в околицях смт Бурштин Галицького району Івано-Франківської області.

Розкопки велися на двох поселеннях: в урочищах Березняки та Росохи.

Поселення в урочищі Березняки відкрито автором під час археологічної розвідки. Воно розташоване в 2,5 км на захід від Бурштина під лісом і займає сонячний схил балки над неширокою долиною, посередині якої протікає безіменний струмок. Навпроти селища, у долині, розміщено кілька джерел. Площа селища, судячи зі знахідок керамічного матеріалу на поверхні, становить приблизно 60-70 x 400-500 м.

Проведено шурфування пам'ятки. Розвідкова траншея розмірами 2x20 м закладена приблизно у центрі селища. Культурний шар потужністю 0,2 м, залягає на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, нижче розміщений суглинок, який переходить у материкову глину. У траншеї зібрано велику

кількість ліпної кераміки пшеворської культури, багато уламків з ліпних та гончарних посудин черняхівського типу та фрагменти гончарної кераміки княжої доби.

Ще одну траншею закладено на підвищеній площадці, що виділяється на фоні схилу, де простежувалися інтенсивні скупчення кераміки, в 205 м на схід від траншеї I. У траншеї виявлено кілька об'єктів зубрицької культури, тому її розширено і розплановано як розкоп I площею 160 м².

Значну кількість ліпної кераміки репрезентує поселення пшеворської культури. Всі зібрані уламки мають лощену або рустовану поверхню чорного чи брунатного кольорів. Посуд добре випалений, з домішками піску, товченого каменя або товченого черепка, органічних речовин.

Це конічні опуклобокі горщики з вертикальною шийкою і потовщеними вінцями, миски (рис. 9, 1-5). Останні досить різноманітні за формами та способом профілювання вінець.

Одні з них мають лійкоподібну форму з накладеними широкими горизонтальними вінцями (рис. 9, 2-3), інші – есоподібного профілю з потовщеними підграненими вінцями (рис. 9, 3), або, навпаки, звуженими вінцями. Кілька мисок цього типу мають ввігнуті бочки.

Усі ці посудини є типовими для пшеворської культури останньої фази пізньолатенського часу²¹.

На особливу увагу заслуговує добре збережена, широко відкрита миска з високою розлогою шийкою, округлими, високими плечиками та конічною, дещо ввігнутою нижньою частиною (рис. 9, 1). Подібні миски невідомі у пшеворській культурі. Вони є характерними для керамічного комплексу зарубинецької культури Прип'ятського Полісся²².

Із зарубинецькою культурою пов'язана також глибока опуклобока чорнолощена миска з короткими розігнутими вінцями, ледь вираженою шийкою і високими округлими плечиками (рис. 9, 5).

Отже, зібраний керамічний матеріал свідчить про його змішаний пшеворсько-зарубинецький характер. Причому, елементи цих двох культур виступають тут у чистому вигляді. В Подністров'ї і на Волині пам'ятки такого типу відомі в Черепині, Пасіках-Зубрицьких, Підбірцях, Загаях II, Линеві та інших пунктах²³. Усі ці комплекси датуються I ст. н. е. До цього часу, вірогідно, треба попередньо віднести і матеріали пшеворської культури з поселення в Бурштині. Ці матеріали засвідчують складові, на підставі яких у регіоні в кінці I-II ст. формувалися пам'ятки зубрицької культури, що належали історичним венедам.

Поселення зубрицької культури представлене двома житлами, ямою-погребом та керамікою.

Житло 1 було квадратною у плані з заокругленими кутами півземлянкою, орієнтованою стінами за сторонами світу. Земляні стіни житла вертикальні, долівка дуже міцно утрामбована, дещо підвищена у північній частині. Розміри житла 3,2 x 3,8 м, висота земляних стін 0,4 м від рівня

долівки (рис. 9, 6). У долівці було дві ямки від стовпів. Одна з них містилася посередині північної стіни, друга – західної стіни. Діаметр ямок 0,2-0,4 м, глибина 12-21 см від рівня долівки. Слідів стаціонарного вогнища не виявлено, але на долівці, у центрі житла, ближче до південно-східного кута помітні сліди випаленої глини.

У заповненні споруди зібрано значну кількість уламків ліпного та гончарного посуду, кістки тварин. Переважну більшість становить ліпний посуд. Серед гончарного – винятково сіролощені уламки мисок (рис. 9, 7-9, 13).

Житло 2 знаходилося у 2 м на схід від житла I. Воно прямокутної у плані форми та орієнтоване довгими стінами за лінією схід-захід. Стіни вертикальні, долівка рівна, дуже міцно утрамбована, знівельована відносно зовнішньої поверхні. Розміри житла 2,2 x 3,2 м, висота земляних стін 0,4-0,6 м від рівня долівки. У долівці виявлено дві ямки від стовпів. Одна з них розташована посередині західної стіни, друга – у північно-західному куті. Діаметр ямок 0,22-0,3 м, глибина 0,23-0,3 м від рівня долівки. Слідів опалювальної споруди не виявлено.

У заповненні житла зібрано велику кількість уламків ліпного посуду, кілька фрагментів від гончарних посудин, головно, від лощених мисок, кісток тварин. Серед ліпного посуду було кілька уламків вінець, прикрашених пальцевими вдавленнями та кілька бочків з наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями (рис. 9, 19).

Господарська яма 1 розміщена поблизу житла 2. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,6 м і глибиною 2 м від рівня виявлення. Стіни ями зверху конічні, у нижній частині розширені, дно лінзоподібне. В заповненні містилися уламки від ліпних та гончарних посудин, кістки тварин.

Керамічний матеріал, зібраний в об'єктах бурштинського поселення, складається з ліпних та гончарних посудин. Переважають перші. В житлі 1 вони становлять 87,2 %, в житлі 2 – 88 % від усієї зібраної кераміки.

Ліпний посуд представлений горщиками та кількома кухликами. Основну форму горщиків складають середні за розміром посудини з добре вираженою розхиленою шийкою і високими округлими плечиками (рис. 9, 7, 8).

Другу, поширену форму, становлять слабoproфільовані посудини з високою, ледь розхиленою шийкою і слабовираженими плечиками (рис. 9, 12). Один горщик конічної форми прикрашений на вінцях пальцевими вдавленнями (рис. 9, 9).

Кухлики мали форму зрізаного конуса (рис. 9, 13). Гончарний посуд репрезентований винятково мисками з лощеною поверхнею сірого кольору. Тісто добре очищене. У житлі 1 трапилося дві такі миски, у 2 – уламки від двох мисок.

Ліпні горщики всіх трьох типів мають прямі аналогії на пам'ятках зубрицької культури Верхнього Подністров'я та Волині, особливо третьої

фази розвитку цієї культури²⁴. З іншої сторони, вони відомі також на пам'ятках черняхівського типу цього регіону²⁵.

Миски, аналогічні бурштинським, знайдено на пам'ятках фази III зубрицької культури в Підберізцях, Сокільниках, Пасіках-Зубрицьких. Вони належать до найраніших типів кераміки провінційно-римських зразків²⁶. У III-IV ст. широко відомі на пам'ятках черняхівської культури²⁷.

Крім посуду на поселенні знайдено кілька глиняних прясел біконічної форми та один залізний ніж.

На пам'ятці в Бурштині не виявлено датуючого матеріалу. Але хронологічно виразним є керамічний комплекс досліджених жител, зокрема, співвідношення ліпної та гончарної кераміки, фактура та аналогії останньої.

Такі керамічні комплекси є аналогічними пам'яткам фази III розвитку зубрицької культури Подністров'я, які датуються від останньої чверті II – до половини III ст. н. е.

Найбільш близьким до бурштинського є набір матеріалу з жител 3, 11 господарських споруд 1, 3 з Пасік-Зубрицьких, які датуються фібулою типу 81 за класифікацією О. Альмарена останньою чвертю II – початком III ст. н. е.²⁸

Виходячи з цього, виявлені об'єкти на бурштинському селищі слід датувати загалом кінцем II – першою половиною III ст. н. е., а ймовірно – першою половиною III ст. н. е.

У 2 км на південний схід від описаного поселення, в ур. Росохи, знаходиться поселення черняхівського типу, частково досліджене В. Бараном²⁹. Нами розкопана східна околиця поселення площею 400 м².

Виявлено три житла-півземлянки, одну господарську споруду та вісім ям-погребів.

Житло 5* було овальною у плані півземлянкою, орієнтованою довгими стінами за лінією схід-захід. Земляні стіни добре збережені, прямовисні, долівка рівна, дуже сильно утрамбована. Розміри житла 3,85 x 4,4 м, висота земляних стін 0,7 м від рівня долівки. Вздовж північної і західної стін півземлянки містився материковий прилавок у вигляді глиняного останця шириною 0,25-0,35 м і висотою 0,15-0,2 м від рівня долівки. Вздовж прилавка, приблизно у північно-західному куті та західній частині, а також у південно-західному куті знаходилися ямки від стовпів. Їх діаметр 0,27-0,35 м, глибина 0,23-0,3 м від рівня долівки. На підлозі житла, у центральній частині й у південно-східному куті помітні сліди від вогнища у вигляді пропаленої глини, скупчення попелу та вугликів. Слідів стаціонарного вогнища не виявлено. У заповненні об'єкту зібрано велику кількість ліпного та кружального посуду, фрагменти амфор, багато кісток тварин.

У 0,4 м на північний схід від житла 5 знаходилося житло 6. Це прямокутна у плані півземлянка, орієнтована довгими стінами за лінією схід-захід. Земляні стіни добре збережені, прямовисні. Долівка сильно втоптана і рівна лише у північній частині. Південна частина підлоги не утрамбована,

нерівна, з заглибленнями. Вірогідно, тут містилися якісь дерев'яні конструкції, можливо настил з дощок, який правив за лежанку. Розміри житла 3,45 x 4,8 м, висота земляних стін 0,35-0,4 м від рівня долівки.

Уздовж стін житла розміщено низку стовпових ям. Виділяються більшими розмірами ями, які розміщені посередині коротких стін. Ще чотири стовпові ями простежені по кутах житла. Їх діаметр 0,2-0,5 м, глибина від 0,12 до 0,4 м від рівня дна долівки. Посередині житла, ближче до південної стіни, прослідковано заглиблення розмірами 1 x 1,3 м та глибиною 0,18 м від рівня долівки.

Заглиблення має аморфний вигляд, його призначення не зрозуміле.

На підлозі житла простежено кілька скупчень вугликів та попелу, мабуть, сліди від відкритих вогнищ.

У заповненні житла знайдено велику кількість уламків ліпного та гончарного посуду, кістки тварин. Над південною стіною лежав завал глиняної обмазки та дрібної гальки. Галька та інші шматки каменю траплялися також у заповненні.

У 2,2 м на південь від житла 6 знаходилася господарська споруда 1.

Вона має підпрямокутну в плані форму з нерівними стінами і орієнтована довгими стінами по лінії північ-південь. Розміри споруди 1,2 x 2,6 м, глибина 0,2-0,25 м від рівня виявлення. Дно споруди щільно викладене галькою. Каміння сильно перепалене. Простір між каменями заповнений вугіллям та попелом.

У центральній, північній та південній частинах дна каміння зрушене, розсунуте. Вірогідно, споруда мала господарське призначення. Це було спеціальне місце для стаціонарного вогнища, яке могло використовуватися для випалу кераміки, плавки кольорових металів, інших потреб.

Житло 7 – прямокутна півземлянка, орієнтована довгими стінами по лінії схід-захід. Стіни вертикальні, дно рівне, сильно утрамбоване. Розміри житла 2,4 x 3,8 м, висота земляних стін 0,22-0,26 м від рівня долівки (рис. 9, 15).

У глиняній підлозі приміщення виявлено чотири ямки від стовпів. Дві з них розміщені посередині коротких східної та західної стін, одна у південно-східному куті та одна посередині північної стіни. Діаметр ямок 0,25-0,35 м, глибина 0,12-0,2 м від рівня долівки.

У заповненні житла виявлено невелику кількість уламків ліпного та гончарного посуду, кістки тварин, уламок кістяного гребеня.

Господарські ями мали овальну або округлу в плані форму діаметром від 1,2 до 2 м. Стіни звужені до дна або прямовисні у двох випадках (ями № 4, 6), верхня частина ям мала стіни конічної форми, нижня частина стін роширювалася до дна. Дно лінзоподібне.

Яма № 7 мала випалене дно і нижню частину стін. У заповненні були уламки кераміки та кістки тварин.

Виявлені житлові та господарські приміщення є типовими для черняхівських пам'яток Верхнього Подністров'я³⁰.

Керамічний матеріал, зібраний у житлових та господарських приміщеннях поселення складається з уламків ліпної та гончарної кераміки, бочків та ручок амфор.

Переважає ліпний посуд. У житлі 5 він становить 74,3 %, в житлі 6 – 72,6 %, в житлі 7 – 54,9 %.

Ліпний посуд має грубу фактуру світлобрунатного та сірого кольорів. У тісті присутні грубі домішки сухої глини, товченого черепка, рідше – товченого каменя і органічних речовин. Ліпний посуд репрезентований горщиками і кількома кухликами.

Основну форму горщиків становлять середньопрофільовані опуклобокі посудини з добре виділеною шийкою та вираженими високими, округлими плечиками (рис. 9, 18, 19).

Іншу форму складають великі посудини з дещо розхиленою шийкою і слабовираженими плечиками (рис. 9, 21).

Один горщик великих розмірів має коротку пряму шийку та конічно розширені плечики (рис. 9, 20).

Кілька кухликів мали конічну форму (рис. 9, 22). Окрему форму репрезентує повністю збережений горщик невеликих розмірів слабопрофільованих контурів (діаметр горловини 8 см, діаметр дна 5 см) ледь вираженою, короткою шийкою, дещо конічними стінками та плоским дном без закраїни (рис. 9, 16).

Усі описані вище типи посудин добре відомі на пам'ятках черняхівського типу Верхнього і Середнього Подністров'я і мають близькі, а в багатьох випадках, ідентичні паралелі на пам'ятках зубрицької культури цього ж регіону і Волині. В цьому випадку всі типи горщиків з Дем'янова присутні і на зубрицькому поселенні в Бурштині (рис. 9, 7-13).

До складу кружальної кераміки входять великі піфосоподібні та середніх розмірів сильнопрофільовані горщики і есоподібного профілю лощені миски сірого кольору.

Одна опуклобока миска мала високу, складно профільовану шийку.

Стінки амфор були червоного і світло-жовтого кольорів, а ручки від амфор мали асиметричне профілювання (рис. 9, 23-24).

Уся ця кераміка відома на пам'ятках черняхівської культури України³¹.

Археологічний матеріал дем'янівського поселення налічує також 5 залізних ножів, 2 шила, 3 глиняні прясла, уламок кістяного браслета та гребеня.

Ножі клиноподібні в розрізі й мають розміри від 10 до 13 см. Довжина залізної частини шил складає 10-12 см. Прясла біконічної форми. Одне з них чорнолощене, інші виготовлені з "грубої" глини.

Від гребеня зберігся уламок спинки округлої форми, прикрашений складним геометричним орнаментом. Судячи з фрагменту, гребінь мав

трьохскладову конструкцію і належав до типу з дзвоноподібною спинкою. Браслет виготовлений з основи рога оленя.

За типологією кераміки, а також на підставі датування трьохскладового гребеня, що належить до найпізнішого типу в черняхівській культурі, відкриті на поселенні об'єкти можна віднести до другої половини III–IV ст. н. е.

Таким чином, описані вище археологічні пам'ятки доповнюють джерелознавчу базу, яка дає змогу доводити безперервність розвитку матеріальної культури громад, що проживали в районі Верхнього Подністров'я у першій чверті I тис. н. е. в рамках пшеворської та зубрицької культур.

Упродовж кінця II – першої половини III ст. проходить процес трансформації цих старожитностей у пам'ятки т. зв. черняхівського типу. Цю трансформацію ілюструють матеріали поселень в ур. Березняки, а також матеріали поселення Сокільники, Давидів, Підберізіці, Пасіки-Зубрицькі та ін.

Черняхівські старожитності регіону, що становлять завершальний етап розвитку венедської зубрицької культури регіону, представлені матеріалами поселення в ур. Росохи, а також поселень Ріпнів II, Теремці, Черепин, Ракобути та ін. Останні, як вже неодноразово доведено В. Бараном, переростають, в свою чергу, у V ст. в пам'ятки празького типу³², які, ймовірно, належали історичним дулібам.

DENYS KOZAK

ETHNIC HISTORY OF VOLHYN'

AND HALYCHYNA IN EARLY ROMAN PERIOD

The ethnic-cultural processes on the territory of Volhyn' and Halychyna in I-II A.D. are analyzed in the paper. The early Slavic tribes, known from historical sources as Veneds, were formed as a result of mutual action of various ethnical groups in this region. The Veneds' culture is represented by the sites of Zubryc'ka archaeological culture. This culture was formed on the base of symbiosis of Pshevors'k and Zarubyne'k tribes. This process can be revealed in combination of many characteristics of material culture of these tribes (ceramic complex, building, planning of the settlements). At the same time on the sites of Zubryc'ka culture in Volhyn' the features of Zarubyne'ka culture dominated. But on Zubryc'ka sites of Dnister region the characteristics of Pshevors'ka culture is dominant.

Key words: Zubryc'ka culture, Veneds, ethnic-cultural process, symbiosis.

¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej. Lwow, 1932. 193 s.; Цигилик В. М. Населення Верхнього Подністров'я в перших століттях н. е. К., 1975. 173 с.

² Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. К., 1984. 96 с.

³ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині. К., 1991.

- ⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. К., 1983. С. 41.
- ⁵ Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim // *Osolineum*. 1985. S. 481.
- ⁶ Максимов Е. В. Про особливості пам'яток пізнього періоду зарубинецької культури // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. К., 1989. С. 135-136.
- ⁷ Природа Волинської області. Львів, 1975. С. 18-42.
- ⁸ История крестьянства в Европе. М., 1985. С. 97-98.
- ⁹ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ. 1964. Вып. Д-I-19. С. 92.
- ¹⁰ Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981. С. 21-22.
- ¹¹ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья. К., 1984. С. 10. Рис. 4.
- ¹² Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горошевая Тернопольской области // Археологические исследования Среднего Поднестровья. К., 1983. С. 54.
- ¹³ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков н. э. в Поднестровье и Западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае. К., 1983. С. 103-104.
- ¹⁴ Тимошук Б. А., Никитина В. Ф. Памятники первых веков н.э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и средневековой археологии. М., 1984. С. 91-94.
- ¹⁵ Козак Д. Н. Поселения первой четверти I тыс. н.э. поблизу с. Велика Слобідка на Середньому Дністрі // Археологія. 1988. Вип. 62. С. 52-53; Винокур И. С., Мегей В. Ф. Об историко-культурной интерпретации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков н.э. // Древние славяне и Киевская Русь. К., 1989.
- ¹⁶ Симонович Э. А. О датировке поселения первых веков н.э. в Луке Врублицецкой // КСИИМК. 1955. Вып. 57. С. 23-33.
- ¹⁷ Liana T., Piętko-Dąbrowska T. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w 1953 r., na st. 1 w Werbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszow // WA. 1962. T. XXVIII. Z. 2. S. 142-174; Dąbrowska T., Liana T. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Werbkowicach-Kotorowie pow. Hrubieszow w 1960 r. // WA. 1963. T. XXIX. Z. 1. S. 44-58; Kokowski A. Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w.p.n.e. do schyłku starożytności // Archeologiczne listy. 1983. № 4. S. 2-7.
- ¹⁸ Szmit Z. Sprawozdania z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska Podlaskiego // WA. 1927. T. VII. S. 107-122.
- ¹⁹ Kokowski A. Stosunki kulturowe na Lubelszczyźnie od II w. p. n. e. do schyłku starożytności. S. 4.
- ²⁰ Koperski A. Rezultaty badań archeologicznych na późnorzymskiej osadzie w Korytnikach woj. Przemyśl // AAC. 1978. T. 18. S. 4.
- ²¹ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. К., 1984. Рис. 22; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині. К., 1991. Рис. 5, 8-11; Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині біля с. Линів. Київ-Луцьк-Львів, 1994. Рис. 11.
- ²² Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура Рис. 8, 4; Каспарова К. В. Могильник зарубинецької культури біля с. Могиляни // Археологія. 1973. Вип. 10. Рис. 2,9.
- ²³ Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Рис. 8, 34; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині. Рис. 9-10; Козак Д. Н. Пам'ятки давньої історії Волині біля с. Линів. Рис. 1.
- ²⁴ Козак Д. Н. Поселение у с. Пасеки-Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках нашей эры // AAC. 1987. Т. XXVI. Рис. 5, 8; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині. Рис. 16-20.

²⁵ Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981. 263 с.

²⁶ Бураков А. В. Козырьское городище рубежа первых веков нашей эры. К., 1976. Табл. IX; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Рис. 25, 15-17; Козак Д. Н. Поселение у с. Пасеки-Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках нашей эры. Рис. 5, 6, 8, 19; 6, 7, 11-12.

²⁷ Баран В. Д. Поселення черняхівської культури у с. Черепин у Верхньому Подністров'ї. К., 1961. Табл. IX, 1, 2, 6; Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА. 1964. № 116. Рис. 9, 13; 13, 5, 15.

²⁸ Козак Д. Н. Поселение у с. Пасеки-Зубрицкие и некоторые вопросы культурного развития племен Поднестровья на рубеже и в первых веках нашей эры. С. 192-194.

²⁹ Баран В. Д. Поселення черняхівського типу у с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї // Археологія. 1971. Вип. 1. С. 103-113.

* Житла 1-4 досліджені В. Д. Бараном.

³⁰ Баран В. Д. Поселення черняхівського типу у с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї. С. 103-113.

³¹ Петров В. П. Масловский могильник на р. Товмач // МИА. 1964. № 116;

Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981. 263 с.

³² Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972. 244 с.; Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981. 263 с.

Стаття надійшла до редколегії 8.10.2005

Прийнята до друку 18.10.2005